

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2002 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2002

2

VILNIUS 2004

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2002

2

VILNIUS 2004

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA Istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:

Kražių g. 5, 2001 Vilnius

<http://www.istorija.lt>

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2004

© Straipsnių autoriai, 2004

GINTARAS MITRULVIČIUS

**SOCIALDEMOKRATŲ POLITINĖS NUOSTATOS BEI VEIKLA
LIETUVOJE VOKIETIJOS OKUPACIJOS METU:
1915 M. RUDUO – 1917 M. PIRMOJI PUSĖ**

Įvadas

Šio straipsnio objektas yra lietuvių socialdemokratų – LSDP narių politinės nuostatos ir veikla Pirmojo pasaulinio karo metais nuo Vokietijos okupacijos pradžios iki 1917 m. vasaros. Bus kalbama ne apie LSDP apskritai, o tik apie okupuotoje Lietuvoje gyvenusius ir veikusius šios partijos narius. Kitų tautybių socialdemokratiškos partijų veikla Vilniuje (Lietuvoje) nebus aptariama¹. Straipsnio tikslas yra parodyti Lietuvoje likusių LSDP narių vaidmenį Lietuvos valstybingumo idėjos atgimimo procese Vokietijos okupacijos metu². Ši tema pasirinkta atsižvelgiant į istoriografinę šios temos (objekto) ištyrimo būklę.

Iki šiol nekomunistinėje istoriografijoje daugiau tyrinėta tik XIX a. pabaigos – XX a. pradžios (iki 1914 m.) LSDP istorija³. Tad natūralu, kad ir LSDP

¹ Pirmojo pasaulinio karo metais Lietuvoje (Vilniuje) veikė LSDP, RSDDP, žydų Bundas, baltarusių, lenkų bei dar kelios nedidelės socialistinės grupės.

² Tokią straipsnyje aptariamą lietuvių socialdemokratų veiklos chronologiją nulėmė tai, kad 1917 m. vasarą iškilo tam tikros Lietuvos Tarybos sukūrimo idėja. Socialdemokratų pozicija jos atžvilgiu, kaip ir ją sukūriant 1917 m. rugsėjo 18–22 d. lietuvių konferencijoje nėra šio straipsnio objektas.

³ Žr.: A. Vyšniauskas, Lietuvos socialdemokratijos idėjinė-politinė raida 1893–1899 m. Daktaro disertacija, Vilnius, 1993, *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – VUB RS); L. Sabaliūnas, *Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914*, Durham-London, 1989; A. Lietuvis, [A. Moravskis], *Lietuvos darbininkų judėjimo istorija sąryšy su Lietuvos valstybės atgimimo judėjimu. Pirmas dešimtmetis 1892–1902*, Kaunas, 1931; V. Merkys, Lietuvos socialdemokratai ir nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 m.), *Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią*, Vilnius, 1989, p. 4–22; A. Vyšniauskas, RSDDP ir imperijos „kultūringesniųjų“ sričių socialdemokratai, ten pat, p. 23–40; taip pat žr. kitus A. Vyšniausko bei V. Merkio straipsnius.

santykis su nacionaliniu judėjimu yra tyrinėtas praktiškai tik šiame istoriniame laikotarpyje.

Kalbant apie LSDP istorijos Pirmojo pasaulinio karo metais ištyrimo būklę reikia pastebėti, kad tam tikri lietuvių socialdemokratų veiksmai ir kai kurie jų politinės laikysenos bruožai nurodytais metais yra paminėti Vakaruose išleistuose Juozo Vilčinsko, Prano Čepėno darbuose, taip pat neseniai išleistoje Gedimino Ilgūno monografijoje apie Steponą Kairį, Vincento Lukoševičiaus darbe apie Lietuvos socialdemokratų partiją⁴ bei dar viename kitame tekste, kuriuose aptariama Lietuvos politinė raida Pirmojo pasaulinio karo metais. Tačiau apskritai pastebėtina, kad nors Lietuvos valstybingumo idėjos atgimimo ir valstybingumo atkūrimo procesai Pirmojo pasaulinio karo metais nekomunistinėje istoriografijoje yra palyginus nemažai tyrinėti, LSDP vieta ir vaidmuo šiuose procesuose specialiai ir nuosekliai nėra tirti ir aprašyti bei visiškai atskleisti⁵. Ypač tai pasakytina apie straipsnyje pasirinktą laikotarpį nuo Vokietijos okupacijos pradžios iki 1917 m. vasaros.

Komunistinėje-sovietinėje istoriografijoje Lietuvos socialdemokratijos istorija buvo nemažai tyrinėta, tačiau daugiausia tik vienu aspektu – „kaip ji [socialdemokratija – G. M.] diferencijavosi idėjinio požiūriu“ ir kaip jos vadinamasis „kairysis“, „revoliucinis“, „internacionalistinis sparnas“ artėjo prie Rusijos bolševikų pažiūrų ir bendrų organizacinių ryšių⁶. Tuo tarpu vadinamasis „oportunistinis“ ir „nacionalistinis dešinysis socialdemokratų sparnas“ komunistinius socialdemokratijos istorijos tyrinėtojus Lietuvoje „domino tik kritikos požiūriu“⁷. Tad natūralu, kad ir rašant apie Lietuvos socialdemokratijos istoriją Pirmojo pasaulinio karo metais sovietinėje-komunistinėje istoriografijoje daugiausia dėmesio buvo skirta karo metais už Lietuvos ribų ir visų pirma Rusijoje atsідūrusių lietuvių socialdemokratų idėjinei politinei raidai, kuriai, anot šios istoriografijos atstovų, buvo būdinga evo-

⁴ J. Vilčinskas, *Lietuvos socialdemokratija kovoje dėl krašto nepriklausomybės. Istorinė apžvalga*, London, 1985, p. 97–100; P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. II, Vilnius, 1992; G. Ilgūnas, *Steponas Kairys*, Vilnius, 2002; V. Lukoševičius, *Liberalizmo raida Lietuvoje*, Vilnius, 1995, p. 249.

⁵ Mėginimų tai daryti – konferencijų pranešimų tezių pavidale – būta, žr. G. Mitrulevičiaus bei V. Kašauskienės pranešimų tezes leidinyje „Socialinė demokratija Lietuvoje: LSDP ištakos ir raida“ (Vilnius, 1996).

⁶ V. Merkys, min. veik., p. 4. Konceptuliai tai išdėstyta J. Komodaitės straipsnyje „Lietuvos komunistų partijos pirmtakai“ (*Už socialistinę Lietuvą*, Vilnius, 1960, p. 65–88). Nemažai straipsnių, parašytų tokia dvasia, buvo išspausdinta žurnale „LKP istorijos klausimai“ bei įvairiuose kituose leidiniuose. Pagrindinis komunistinės istoriografijos veikalas, kuriame būtent iš tokių pozicijų pateikiama LSDP istorinė raida, yra partijos istorijos instituto prie LKP CK išleista „Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža“ (t. 1: 1887–1920, Vilnius, 1971).

⁷ V. Merkys, min. veik.

liucija link Rusijos bolševikų pažiūrų⁸. Lietuvoje likusiems socialdemokratams sovietinė-komunistinė historiografija praktiškai dėmesio neskyrė iki 1918 m., o ir po to buvo rašoma tik apie tai, kaip Lietuvoje atsirado komunistų partija⁹.

Rašant straipsnį naudotasi įvairiais tiek nepublikuotais, tiek ir skelbtais šaltiniais, teikiančiais žinių apie LSDP veiklą nuo Pirmojo pasaulinio karo pradžios iki 1917 m. vasaros. Nepublikuoti šaltiniai – tai archyvinė medžiaga, saugoma Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) LKP dokumentų skyriuje bei Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje (toliau – LMAB RS).

Iš skelbtų (publikuotų) šaltinių reikia paminėti LSDP veiklą aptariamuoju laikotarpiu liudijančius istorinius dokumentus, išspausdintus S. Kairio atsiminimų knygos „Tau Lietuva“ bei Petro Klimo „Dienoraščio“ prieduose, taip pat P. Klimo sudarytame dokumentų rinkinyje „Der Werdegang des litausches States vom 1915 bis zur Bildung des provisorischen Regierung in November 1918“ bei „Lietuvos TSR istorijos šaltiniuose“. Svarbus istorinis dokumentas, kuriame ne tik neblogai atskleista Lietuvos būklė pirmaisiais dvejais karo metais, bet ir aptarta LSDP veikla šiame laikotarpyje, yra „vieno vilniečio“ pseudonimu paskelbtas S. Kairio straipsnis „Lietuva gyvenamuoju momentu“. Jis parašytas 1916 m. vasarą, jam dalyvaujant Rusijos pavergtų tautų lygos konferencijoje ir išspausdintas JAV lietuvių socialistų laikraštyje „Naujienos“ tų pačių metų rugpjūčio 19–22 d. numeriuose¹⁰. Taip pat remtasi publikuotais atsiminimais bei darbais, turinčiais nemažai atsiminimų elementų¹¹. Svarbus straipsnyje nagrinėjamai temai šaltinis yra P. Klimo „Dienoraštis“. Taip pat buvo peržiūrėti ir tuo metu Lietuvos socialdemokratų užsienyje leisti ar redaguoti laikraščiai bei žurnalai¹². Tačiau medžiagos aptariamai temai juose pavyko aptikti nedaug.

⁸ Žr.: *LKP istorijos apybraiža*, t. 1, p. 270–346.

⁹ Ten pat, p. 347–375. Suprantama, kad sovietiniais metais socialdemokratijos istorija Lietuvoje Pirmojo pasaulinio karo metais, kaip ir socialdemokratijos istorija visame pasaulyje, bei visa pasaulio istorija buvo pateikiama per tuometinės totalitarinės komunistų partijos ideologijos prizmę. Ji buvo tendencinga, iškraipyta, buvo daug nutylėjimų, dirbtinio schematizavimo, supaprastinimų ir t. t.

¹⁰ Čia remiamasi šio S. Kairio straipsnio atspaudu, esančiu jo atsiminimų prieduose, žr.: Vienas Vilnietis, Lietuva gyvenamuoju momentu, S. K a i r y s, *Tau Lietuva*, Boston, 1964, priedas Nr. 18, p. 405.

¹¹ M. B i r ž i š k a, *Dėl mūsų sostinės*, d. 1, London, 1960; M. B i r ž i š k a, *Lietuvių tautos kelias*, t. 2, Los Angeles, 1953; S. K a i r y s, *Lietuva budo*, New York, 1957, S. K a i r y s, *Tau Lietuva*; P. K l i m a s, *Iš mano atsiminimų*, Vilnius, 1990.

¹² Peržiūrėtas LSDP užsienio biuro Škotijoje 1915–1916 m. leistas laikraštis „Social demokratas“ bei 1916–1917 m. JAV Amerikos lietuvių socialistų leistas žurnalas „Naujoji Gadynė“, kurį redagavo anksčiau buvęs aktyvus LSDP veikėjas, tuo metu dar socialdemokratas, vėliau – komunistas V. Kapsukas.

LSDP veiklos galimybės ir kryptys prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui

Lietuvos socialdemokratų partija ir Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse veikė sudėtingomis, aktyvesnei veiklai nepalankiomis sąlygomis. Suprantama, kad 1914 m. vasarą prasidėjęs karas ir Vokietijos okupacija 1915 m. antroje pusėje LSDP veiklos galimybių palengvinti negalėjo. Karas ir okupacija suardė ir taip negausias partijos organizacijas. Nors dar iki vokiečių okupacijos LSDP vadovai Vilniuje pasisakė prieš Lietuvos gyventojų evakuaciją į Rusiją, tačiau dalis pačių socialdemokratų bei jiems prijaučiančių, kaip ir nemažai kitų politinių srovių veikėjų bei paprastų gyventojų, pasitraukė iš Lietuvos. Vokietijai okupavus Lietuvą ir jos teritoriją suskirsčius į nedideles apskritis (kreizus) bei griežtai tarp jų apribojus susisiekimo galimybę, arba, kaip rašo vienas iš ryškesnių to meto lietuvių visuomenės veikėjų P. Klimas, „kirste nukirtus“ judėjimą¹³, LSDP centro komiteto susisiekimas su atskirose srityse likusiais socialdemokratais buvo labai apribotas¹⁴. Šiek tiek mažiau nukentėjo LSDP Vilniaus organizacija. Jos nariai veikė ir profsajungose, kurios, nors daugelyje vietų vokiečių okupacijos pradžioje buvo uždarytos, Vilniuje kai kur tebeveikė (prekybos, pramonės įstaigų tarnautojų, spaustuvininkų, siuvėjų, transporto darbuotojų)¹⁵. Iš Vilniuje veikusių socialistinių partijų LSDP kartu su žydu Bundu turėjo didžiausią įtaką miesto darbininkijai¹⁶. Tai patvirtina ir faktas, kad aukščiau minėtas profsajungas vienijusio ir jam vadovavusio Centro biuro pirmininku buvo išrinktas vienas veikliausių LSDP Vilniaus organizacijos atstovų, LSDP CK narys Pranas Eidukevičius, 1915 m. prieš pat vokiečių okupaciją iš užsienio sugrįžęs į Lietuvą¹⁷. Minėtasis Centro biuras rūpinosi darbininkų gyvenimo ir buitines pagerinimu. RSDDP grupė, lenkų bei baltarusių socialistai įtaka tarp darbininkų nepasižymėjo.

Vis dėlto pirmieji dveji karo metai, nepaisant okupacinio režimo suvaržymų, Lietuvos socialdemokratams buvo, anot vieno to meto LSDP lyderių S. Kairio, ir „platesnio pobūdžio partijos veiklos pradžia“¹⁸. Viena iš naujos veiklos krypčių

¹³ P. K l i m a s, Lietuvos valstybės kūrimas 1915–1918 metais Vilniuje, *Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis*, Kaunas, 1990, p. 1.

¹⁴ Reikia prisiminti, kad dar 1915 m. spalio mėnesį, tai yra praktiškai iš karto po Lietuvos teritorijos užėmimo, vokiečių okupacinė valdžia išleido įsakymą, draudžiantį politinę veiklą. Žr.: А. С т р а ж а с, 'Земля Оберост' и его место в Германской восточной политике в годы Первой мировой войны. Daktaro disertacija, Vilnius, 1970, *VUB RS*, f. 76, s. v. 1322, p. 267.

¹⁵ Profsajungos Vilniuje 1915–1918 metais. Pupso Nisono Bundo veikėjo atsiminimai, *LYA*, f. 3377, ap. 18, b. 290, l. 2.

¹⁶ Ten pat, l. 4. Atrodo, kad be Vilniaus miesto, LSDP vokiečių okupacijos metu aktyviau veikė Šiaurės Rytų Lietuvoje, žr.: Iš Lietuvos krašto Tarybos, ten pat, ap. 58, b. 92, l. 4.

¹⁷ Iš P. Eidukevičiaus atsiminimų 1908–1912 m., ten pat, ap. 3377, b. 294, l. 1.

¹⁸ S. K a i r y s, *Tau Lietuva*, priedas Nr. 18, p. 409.

buvo nuo karo nukentėjusiųjų šelpimo organizavimas. Karo pradžioje kai kurie socialdemokratai (Augustinas Janulaitis, Pelikšas Bugailiškis) buvo pradėję šalpos darbą kartu su kitų įvairių politinių srovių atstovais, tačiau vėliau jie su kitais kairiaisiais (demokratais), nepatenkinti rinkimų į „Lietuvių draugijos nukentėjusiems nuo karo šelpti“ (LDNKŠ) Centro komitetą būdu ir rezultatais, nutraukė bendradarbiavimą su katalikiškosios ir tautininkiškosios srovių veikėjais net ir šioje srityje. Į Lietuvių draugijos centro komitetą išrinkti trys kairiųjų atstovai, tarp jų ir A. Janulaitis, iš jo pasitraukė dar 1915 m. pirmojoje pusėje. Kairieji lietuvių veikėjai įsteigė „Lietuvių draugiją teisių ir agronomijos pagalbai teikti“, kurios tikslas buvo šelpti nukentėjusius nuo karo ir pabėgėlius¹⁹. Šios draugijos, kuriai pirmininkavo demokratas Jomas Vileišis, o sekretoriavo Jurgis Šaulys, darbe šalia tokių demokratų kaip Mykolas Sleževičius, Mykolas Januškevičius ir kiti, iki rusų pasitraukimo aktyviai dalyvavo socialdemokratai A. Janulaitis, P. Bugailiškis, o vokiečių okupacijos metu ir S. Kairys, J. Paknys, Andrius Domaševičius. Kaip galima spręsti iš LSDP užsienio biuro (įkurto dar 1909 m. Krokuvoje, ten veikusio iki Pirmojo pasaulinio karo, o jam prasidėjus persikėlusio į Škotiją) leidžiamo laikraščio „Socialdemokratas“ publikuotų pranešimų iš Lietuvos, iki okupacijos ne visi LSDP nariai Lietuvoje (pvz., P. Eidukevičius) visiškai pritarė bendradarbiavimui su „inteligentų liberalų kompanija“ (taip buvo vadinami demokratai) net ir šalpos darbe²⁰. Nepaisant to, LSDP CK sušauktuose pasitarimuose, kuriuose buvo svarstomi dėl karo pradžios iškilę klausimai, buvo nutarta dalyvauti „Agronomijos draugijos“ veikloje. Tokiam nutarimui pritarė ir P. Eidukevičius²¹.

Kita specifinė su karo veiksmy pradžia Lietuvoje susijusi socialdemokratų veiklos kryptis buvo, anot S. Kairio, agitacija prieš gyventojų pasitraukimą į Rusiją Lietuvą okupuojant vokiečiams²². Vyriausioji rusų kariuomenės vadovybė, visai neatsižvelgdama į Lietuvai daromus ar būsimus nuostolius, reikalavo, kad besitraukianti rusų kariuomenė priešui paliktų visiškai sunaikintą kraštą be jokių gyventojų²³. Tik karo operacijoms prieš vokiečius pradėjus nesisekti ir vokiečių kariuomenei labai greitai žygiuojant per Lietuvą, rusų kariuomenė nesuskubo įvykdyti gyventojų iškeldinimo plano²⁴. Tačiau nepaisant dalies Lietuvos socialdemokratų agitacijos (kaip po to S. Kairys rašė savo atsiminimuose: „mums nevalia atitrūkti nuo savo žemės ir leistis į rytų dausas nežinomam likimui“²⁵), kuri to meto sąlygomis ir dėl nedidelių

¹⁹ Žr.: Lietuvių draugijos teisių ir agronomijos pagalbai teikti posėdžių protokolų knyga, *LMAB RS*, f. 225, s. v. 1–6.

²⁰ *Socialdemokratas*, 1915, Nr. 4, p. 30–31.

²¹ Ten pat.

²² S. K a i r y s, *Tau Lietuva*, priedas Nr. 18, p. 409.

²³ P. Č e p e n a s, min. veik., p. 20–21.

²⁴ Ten pat.

²⁵ S. K a i r y s, *Tau Lietuva*, priedas Nr. 18, p. 235.

LSDP veiklos galimybių negalėjo būti nei plati, nei efektyvi, daug Lietuvos gyventojų dėl įvairių priežasčių pasitraukė iš Lietuvos į Rusiją. Kaip jau anksčiau buvo minėta, pasitraukė ir nemaža dalis LSDP narių bei jiems prijaučiantys darbininkai ir inteligentai. S. Kairys straipsnyje „Lietuva gyvenamuoju momentu“ lietuvių inteligentų-pabėgėlių poelgi apibūdino kaip „ne tik netikusį, bet ir niekingą darbą“ už tai, kad jie apleido kraštą „sunkioj valandoj“²⁶.

Rusų kariuomenei ir administracijai traukiantis iš Vilniaus, LSDP atstovai dalyvavo kuriant darbininkų profesinių sąjungų iniciatyva organizuotą piliečių miliciją Vilniaus miesto tvarkai ir turtui saugoti. Miestą suskirsčius į keletą nuovadų (arba komisariatų), dviems iš jų vadovavo socialdemokratai: pirmajam komisariatui – A. Domaševičius, aštuntajam – S. Kairys²⁷. Piliečių milicija pradėjo savo darbą iš karto rusams pasitraukus, 1915 m. rugsėjo 18-osios dienos rytą²⁸. S. Kairys savo atsiminimuose rašo, kad vokiečiai, užėmę miestą, tylomis piliečių miliciją aprobavo, nes ji atleido juos nuo daugybės kasdienių rūpesčių. Pačiai milicijos vadovybei, pasak S. Kairio, tai buvo savivaldos, nors ir teisiškai neapiformintos, pirmoji užuomazga²⁹. Šis greitomis suorganizuotas viešosios sargybos aparatas veikė kelis mėnesius, beveik be priekaištų saugojo gyventojų turtą, gyvybę, viešąją tvarką, kol 1915 m. pabaigoje vokiečių okupacinė valdžia baigė suformuoti savo administracijos aparatą. Tada ir vietinės milicijos darbas buvo baigtas³⁰.

Socialdemokratų nuostatų dėl politinės Lietuvos ateities koregavimas Vokietijai okupavus Lietuvą

Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, socialdemokratams, kaip ir kitoms lietuvių partijoms bei srovėms, gana greitai iškilo politinio Lietuvos likimo klausimas. Jis buvo pradėtas svarstyti dar tebesant Rusijos administracijai. Jau pačioje karo pradžioje tautinio judėjimo patyrimas, Balkanų karų sukeltų pokyčių Europos politiniame žemėlapyje reminiscencijos, reikšminga Rusijos ofenzyva Prūsijoje gimdė pirmąsias prognozes ir politines orientacijas. Iš esmės buvo neabejojama, kad karas laužo Europoje nusistovėjusią pusiausvyrą ir gali turėti lemiamos reikšmės pavergtų tautų, taip pat ir lietuvių tautos likimui. Daug kas priklausė nuo to, kaip nacionaliniai išsivadavimo judėjimai sugebės pasinaudoti tarptautinės koreliacijos

²⁶ Ten pat, p. 409.

²⁷ Ten pat, p. 235. A. Domaševičiaus kaip komisaro pavaduotojai buvo taip pat socialdemokratai M. Biržiška ir A. Čechavičius, S. Kairio pavaduotojas – demokratas L. Gira, žr.: M. B i r ž i š k a, *Lietuvių tautos kelias*, t. 2, p. 225.

²⁸ P. Č e p è n a s, min. veik., p. 28.

²⁹ S. K a i r y s, *Tau Lietuva*, p. 236.

³⁰ P. Č e p è n a s, min. veik., p. 28–29.

pokyčiais, kokią veikimo taktiką jie pasirinks³¹. Pačioje karo pradžioje, kol dar LSDP nebuvo nustačiusi savo oficialios pozicijos politinio Lietuvos likimo klausimu pasikeitusiomis sąlygomis, kai kurie socialdemokratų partijos lyderiai (S. Kairys, A. Janulaitis) buvo vieni iš vadinamosios „autonomistų grupės“ narių, pasipriešinusių lojaliai prorusiškai (prisiminkime „gintarinę deklaraciją“) dalies lietuvių inteligentijos politinei laikysenai ir reikalavusių iškelti bei propaguoti 1905 m. Vilniaus seimo „Lietuvos autonomijos“ rezoliuciją³². Kaip gerokai vėliau, jau po Antrojo pasaulinio karo, savo „Lietuvių tautos kelyje“ tvirtino Mykolas Biržiška, jis ir kiti du socialdemokratai – S. Kairys, A. Janulaitis Pirmojo pasaulinio karo pradžioje pasisakė už Rusijos pralaimėjimą kare, kuris „suteiksias Lietuvai nepriklausomybę“³³. M. Biržiška rašė, kad A. Janulaitis, prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, ne kartą kritikavo demokratų-liaudininkus M. Sleževičių ir kitus „kaip maskolbernius“. Taip anksčiau jis vadino tuos lietuvių socialdemokratų, kurie buvo rusų socialdemokratų įtakoje (pvz., J. Šepetys) arba, anot M. Biržiškos, „norėjo LSDP sujungti su RSDDP“ (pvz., P. Eidukevičius)³⁴. Radikaliai antirusiškai nusiteikęs buvo ir pats M. Biržiška. Savo atsiminimų pobūdžio darbe „Dėl mūsų sostinės“ jis rašė, jog tuo metu, prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, jis net svarstė, kad galbūt esą reikėtų bėgti į Galiciją ir sekant lenkų (J. Pilsudskio – G. M.) pavyzdžiu kurti lietuvių legionus³⁵. M. Biržiška, prisimindamas pirmuosius karo mėnesius, save priskiria prie tuo metu lietuvių visuomenėje negausių vokiškosios orientacijos šalininkų³⁶. Lietuviškųjų „konservatorių“ (dešiniųjų – G. M.) poziciją jis apibūdino kaip „vergiškų maskolbernių“³⁷.

Apie Lietuvos socialdemokratų partijos kaip politinės organizacijos poziciją politinės Lietuvos ateities klausimu 1915–1916 m. pradžioje daugiausia galime spręsti iš 1916 m. S. Kairio straipsnio „Lietuva gyvenamuoju momentu“, kuriame be bendros vokiečių okupuotos Lietuvos padėties (okupacinio režimo, žmonių nuotaikų) apibūdinimo, trumpai aptariamos ir LSDP veiklos ypatybės. Šiame straipsnyje rašoma, jog „po to, kai politinio Lietuvos likimo klausimas buvo ilgesnį laiką debatotas siauresnių organizacijų tarpe, buvo pasistengta, prieš pat rusams

³¹ R. L o p a t a, Lietuvių inteligentijos politinė veikla 1914–1915 metais, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 3, Vilnius, 1990, p. 231.

³² Ten pat, p. 236.

³³ M. B i r ž i š k a, *Lietuvių tautos kelias*, t. 2, p. 223. Tas pats faktas minimas ir tarpukaryje išleistoje „Lietuvių enciklopedijoje“, žr.: M. Biržiška, *Lietuvių enciklopedija*, t. 3, Kaunas, 1935, p. 1204.

³⁴ Ten pat.

³⁵ M. B i r ž i š k a, *Dėl mūsų sostinės*, d. 1, p. 17.

³⁶ Ten pat, p. 18.

³⁷ R. L o p a t a, Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 9, Vilnius, 1996, p. 43.

pasitraukiant sušaukti Partijos konferenciją, kad joje nustačius politiškieji Partijos lozungai atsivainiusiomis sąlygomis³⁸. Dėl visuotinės suirutės ir pasunkėjusio susisiekimo, anot S. Kairio, „konferencija įvyko tik iš dalies ir tik iš dalies davė atsakymą į svarbiausią dienos klausimą“³⁹. Šioje „konferencijoje“ buvo patvirtinta nuostata, „kad nors negalima iš anksto pamatyti, kaip karo pabaigoje susidarys valstybių santykiai, politiškieji lozungai turi formuluoti partijos siekimą prie kuo plačiausios politiškos laisvės, nežiūrint to, ar Lietuvai lemta pasilikti prie Rusijos, ar su ja persiskirti“⁴⁰. Pasak S. Kairio, praėjus trims mėnesiams, t. y. pačioje 1915 m. pabaigoje „tas klausimas iš naujo iškilo aikštėn“, o 1916 m. viduryje „jis atsistojo visų kitų [klausimų – G. M.] priešakyje – tiek mūsų partijos, tiek Lietuvos visuomenės gyvenime“, jis „nustatė partijos veikimą, net kitais atvejais“. Dėl vokiečių okupacinio režimo įvestų suvaržymų socialdemokratams nebuvo sąlygų sušaukti suvažiavimą ar platesnę konferenciją, kurie būtų galėję „duoti formaliai teisėtą atsakymą politiškus lozungus tariant“, todėl LSDP CK padarė „ką galėdamas: sukviėtė atstovus vietinių organizacijų, kiek jų buvo galima dar surinkti ir papildė susirinkimą žymesniais Partijos darbe draugais“⁴¹. Ši konferencija minima tik S. Kairio straipsnyje bei jo po Antrojo pasaulinio karo emigracijoje išleistuose atsiminimuose⁴². Kituose peržiūretuose šaltiniuose ir atsiminimuose bei istorinėje literatūroje jokių žinių apie šias lietuvių socialdemokratų konferencijas rasti nepavyko, todėl tiksliai nurodyti jų datų negalime. Remiantis S. Kairio straipsniu, galima tik hipotetiškai teigti, jog pirmoji iš jo „minimų konferencijų“ galėjo įvykti 1915 m. liepą – rugsėjo pirmoje pusėje, o antroji (apie kurią toliau bus kalbama) – 1915 m. pabaigoje – 1916 m. pačioje pradžioje). Šias, anot S. Kairio, „konferencijas“ tiksliau galima vadinti tiesiog LSDP Centro komiteto sušauktais partijos narių pasitarimais. Grįžtant prie to, kaip pasikeitė LSDP programinės nuostatos prasidėjus Pirmajam pasauliniui karui bei Vokietijos okupacijai, būtina pažymėti, kad antrajame iš minėtų pasitarimų, arba, pasak S. Kairio, antrojoje „konferencijoje“ buvo nutarta „viršiausiu Partijos siekimu pastatyti Nepriklausoma Demokratinė Lietuva“⁴³.

Tai, kad Vokietijos okupuotoje Lietuvos teritorijoje likę socialdemokratai – LSDP nariai savo „viršiausiu siekimu“ iškėlė „nepriklausomos demokratinės Lie-

³⁸ S. K a i r y s, *Tau Lietuva*, priedas Nr. 18, p. 410.

³⁹ Ten pat. S. Kairys mini prieš pat rusų pasitraukimą įvykusią LSDP konferenciją (pasitarimą), matyt, tai bus antrasis iš tų dviejų LSDP pasitarimų, apie kuriuos lakoniškai pranešama 1915 m. rugsėjo mėnesį išėjusiame LSDP Užsienio biuro laikraščio „Socialdemokratas“ 4-ame numeryje, žinutėje apie LSDP veikimą Lietuvoje, žr.: *Socialdemokratas*, 1915, Nr. 4, p. 30–31.

⁴⁰ Ten pat.

⁴¹ Ten pat.

⁴² S. K a i r y s, *Tau Lietuva*, p. 248.

⁴³ Ten pat, priedas Nr. 18, p. 411.

tuvos respublikos“ sieki, liudija ne tik jau ne vieną kartą minėtas ir cituotas S. Kairio straipsnis bei jo atsiminimai. Tai patvirtina ir įvairūs kiti istoriniai šaltiniai: 1916–1917 m. užsienyje atsідurusių socialdemokratų – LSDP narių palankūs arba kritiški pasisakymai, ar tiesiog informacija apie Lietuvoje likusių bendrapartiečių (ar buvusių bendrapartiečių) veiklą⁴⁴, ir to meto socialdemokratinio judėjimo veikėjų, tiek LSDP narių, tiek ir kitų Lietuvoje veikusių socialistinių partijų narių – tuo metu buvusių tiek Lietuvoje, tiek ir Rusijoje ar kitose šalyse, – atsiminimai ar net į istorinio-istoriografinio pobūdžio veikalus pretenduojantys darbai⁴⁵. Pagaliau tai liudija ir kitame šio straipsnio skyrelyje aptariami 1916–1917 m. laikotarpio LSDP atsišaukimai.

Taigi pačioje 1915 m. pabaigoje ar 1916 m. pradžioje sušauktas partijos Centro komiteto pasitarimas, arba, kaip rašo S. Kairys, socialdemokratų „konferencija“ pakoregavo LSDP politinę programą, priimtą 1907 m. septintajame (jungtiniame) suvažiavime. Kaip žinia, minėtame suvažiavime partijos politinėje programoje demokratiškos respublikos, federacijos ryšiais susijungusios su kaimynais, reikalavimas buvo pakeistas autonomijos Lietuvai reikalavimu: „politiška Lietuvai autonomija su plačiausiomis teisėmis savarankiškai tvarkyti krašto gyvenimą“⁴⁶. Šis 1907 m. LSDP politinės programos pokytis, anot S. Kairio, buvo sąlygotas 1905 m. Rusijos revoliucijos „žlugimo“, kuris „pakirto kojas ne tik kovai už laisvę, bet ir politiškai partijos programai: gal ne tiek dėl naujo pamatavimo, kiek dėl nepasitikėjimo demokratijos jėgomis, nematant kitokio kelio laimėti, kaip suvienijus viso Rusijos proletariato pastangas“⁴⁷. Taigi S. Kairio minima Vokietijos okupacijos pradžioje įvykusi lietuvių socialdemokratų „konferencija“, koreguodama partijos politinę programą, rėmėsi pirmosios LSDP politinės programos „dvasia – partijos pradžioje nustatytu demokratinės respublikos, federacijos ryšiais susijungusios su kaimynų kraštais, reikalavimu“⁴⁸.

⁴⁴ Žr.: V. K a p s u k a s, Nauji diplomatai, *Naujoji Gadynė*, 1916, Nr. 3, p. 172–175; Dėlei Lietuvos nepriklausomybės, ten pat, p. 176–177; V. K a p s u k a s, Lietuvos nepriklausomybės klausimu, ten pat, 1916, Nr. 6, p. 342–347; V. K. T r u m p a, Lietuvių gyvenimo apžvalga Lietuvoj, ten pat, 1917, Nr. 1, p. 342–347.

⁴⁵ Žr.: В. М и ц к е в и ч-К а п с у к а с, Истоки и зарождение коммунистической партии Литвы, *Пролетарская революция*, 1929, № 1, с. 170; К. Ш л ё м а, Рабочее движение во время немецкой оккупации в 1915–1918 г., *ЛЯ*, f. 3377, ap. 48, b. 21, l. 10; В. Г и р и н и с, Борьба за экономическое, политическое и национальное освобождение Литвы в 1915–1918 г., ten pat, b. 78, l. 18; Z. A n g a r i e t i s, Lietuvos komunistų partijos istorija. IV skyrius, 1914–1918 m., ten pat, f. 5402, ap. 2, b. 89; Z. A n g a r i e t i s, Medžiaga Lietuvos komunistų partijos istorijai, Maskva, 1936, ten pat, f. 3377, ap. 48, b. 557, l. 135. Taip pat tai liudija ir kiti LYA esantys dokumentai.

⁴⁶ S. K a i r y s, *Tau Lietuva*, p. 248.

⁴⁷ Ten pat, priedas Nr. 18, p. 410.

⁴⁸ Ten pat, p. 248.

1896 m. LSDP politinė programa, iškėlus Lietuvos atsiskyrimo nuo Rusijos imperijos siekį, praktiškai pateikė pirmąjį lietuvių tautiniame judėjime XIX a. pabaigoje tam tikros visuomeninės-politinės lietuvių grupės programinį siekį, orientuotą į Lietuvos valstybingumo atkūrimą⁴⁹. Tiesa, pagal 1896 m. LSDP programą Lietuva, atsiskyrusi nuo Rusijos, turėjo egzistuoti ne kaip visiškai savarankiška atskira valstybė, o kaip viena iš valstybių, įeinančių į savotišką savanoriškumo principu grįstą „federaciją“ su kaimyninėmis tautomis, išskyrus Rusiją⁵⁰. Ši „federacija“ šiandienos požiūriu, ko gero, reikštų konfederaciją, savotišką regiono valstybių sąjungą. Būtent tokia buvo LSDP politinių siekių esmė beveik visą pirmąjį jos veiklos dešimtmetį, nepaisant to, kad programos politinės dalies formulavimas dažnai keitėsi⁵¹. Kita vertus, pirmajam LSDP veiklos dešimtmečiui einant į pabaigą, partijos programinėse nuostatose, jų formuluotėse „federacijos“ siekis silpnėjo ir ryškėjo tiesiog nepriklausomos demokratiškos Lietuvos respublikos siekis. 1903 m. pradžioje įvykusios LSDP konferencijos nutarimuose, pagrindinėje formuluotėje, apibūdinančioje partijos politinius siekius, „federaciniai ryšiai su kaimynais“ jau nebeminimi, o keliamas tik „demokratiškos Lietuvos respublikos“ reikalavimas⁵². O 1903 m. pabaigoje vienam iš to meto LSDP lyderių A. Janulaičiui suformulavus „nepriugulmingos Lietuvos, lietuviškos respublikos“ siekį kaip „greičiausiai kelią socialistiškai tvarkai“ įvykdyti, jis netrukus buvo pradėtas deklaruoti visos LSDP vardu⁵³. Tačiau, kaip parodė vidinių partijos politinių nuostatų raida 1905–1907 m. – revoliucinių įvykių laikotarpyje, atskiros nepriklausomos Lietuvos respublikos siekimas, bent jau programinių siekių formulavimo žodine forma, dar nebuvo stabilus, nes, viena vertus, dalis partijos narių sugrįžo prie „federacijos“, o kita dalis partijos narių, veikiama, matyt, revoliucijos pralaimėjimo bei kitų priežasčių, pra-

⁴⁹ Kaip rašo istorikas Č. Laurinavičius: „paradoksalu, kad būtent socialdemokratinei srovei – savo esme kosmopolitinei – priklausau nuopelnai dėl pirmosios Lietuvos valstybingumo atkūrimo programos iškėlimo“, žr.: Č. L a u r i n a v i č i u s, Netradicinė recenzija Leono Sabaliūno monografijai „Lietuviška socialdemokratija iš istorinės perspektyvos. 1893–1914 m.“, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 4, Vilnius, 1993, p. 439.

⁵⁰ Anot pradinį LSDP istorijos laikotarpį tyrinęjusio L. Sabaliūno, „to meto LSDP vadovams tautinio klausimo išsprendimas atrodė nors ir neaiškiai, kaip dviejų etapų eiga: nepriklausomybės nuo Rusijos laimėjimas, o po to – federacinės valstybės sukūrimas. Šitokia eigos samprata kilo iš partijos pareiškimuose ir vadovų raštuose randamos pažiūros, jog savanoriška federacija reiškia ankstesnę federacijos narių nepriklausomybę“, žr.: L. S a b a l i ū n a s, Lietuvos socialdemokratija – IV. Už tautinį apsisprendimą, *Akiračiai*, 1972, Nr. 4, p. 15.

⁵¹ S. K a i r y s, *Lietuva budo*, p. 278. Plačiau apie tai žr.: A. V y š n i a u s k a s, Lietuvos socialdemokratijos idėjinė-politinė raida...; V. M e r k y s, min. veik.; L. S a b a l i ū n a s, min. veik.; J. V i l č i n s k a s, min. veik.; V. L u k o š e v i č i u s, min. veik.; A. L i e t u v i s, min. veik.

⁵² V. M e r k y s, min. veik., p. 18.

⁵³ Ten pat, p. 19.

dėjo kelti autonomijos Rusijos sudėtyje reikalavimą, kuris, kaip jau minėjome, po diskusijų partijoje buvo priimtas septintajame LSDP suvažiavime Krokuvėje⁵⁴.

Po šio trumpo istorinio ekskursio į LSDP politinių programinių nuostatų formuluočių evoliuciją sugrįžkime prie LSDP politinių siekių aptarimo Pirmojo pasaulinio karo metais, Vokietijos okupacijos pradžioje. Pirmiausia turime pažymėti, kad, palyginę Vokietijos okupacijos pradžioje socialdemokratų konferencijoje ir 1896 m. LSDP programoje iškeltų politinių siekių formulavimus, pastebėsime, kad pirmajame matome tik nepriklausomos demokratinės respublikos reikalavimą, o antrosios formuluotės dalies – federacijos su kaimyninėmis šalimis momento nėra. Taigi nepriklausomos valstybės – demokratinės respublikos siekis LSDP politinio „viršiausio partijos siekimo“ formuluotėje, lyginant su 1896 m. programa, ne tik sustiprinamas, jis tiesiog užima visą partijos politinio siekio formulavimo erdvę, arba, kitaip sakant, politinio siekio formulavimo sakinyje federacijos su kitomis kaimyninėmis šalimis idėjai tiesiog iš viso nelieka vietos. Čia aptariamoje socialdemokratų konferencijoje santykių su kitomis šalimis klausimas buvo paliktas atviras, nors ir buvo „siekiama to, kad susipratus su šių demokratija bendrai kovai laisvei įgyti ir įgytąją laisvę garantuoti“⁵⁵.

Kuo Lietuvos socialdemokratai motyvavo savo politinių programinių nuostatų koregavimą Vokietijos okupacijos pradžioje? Nepriklausomos demokratinės Lietuvos siekimas buvo motyvuojamas įvairiai. Buvo atsižvelgiama į tai, jog prasidėjęs „karas iš pamatų išgriovė senuosius Lietuvos santykius ir sutvėrė visai naują padėjimą“ bei į tai, kad, anot S. Kairio, „mažai kas tiki, kad rusai įveiktų vokiečius ir ginklu juos išvartų iš Lietuvos“⁵⁶. Taip pat buvo manoma, kad „pati ekonomiškai suvargusi Vokietija karo pabaigoje turėtų, apveikta, išsižadėti užimtų plotų ir atiduoti tarp ko kita ir Lietuvą“. Nepriklausomos demokratinės Lietuvos siekis buvo motyvuojamas ir tuo, kad dėl ilgametės carų imperijos priespaudos „niekur nesimato Lietuvoje kokio gyvesnio noro sumegzti nutrauktieji su Rusija ryšiai“, tai yra, kad „rusų orientacijos žmonių yra nedaug tiek liaudies, tiek inteligentijos tarpe“. Socialdemokratai prognozavo, kad „karo bėgis, ypač jeigu jis dar ilgiau patvertų, duoda vilties susilaukti tokio susikovusių susilpimo ir tokios konjunktūros visoj Europoj, kurie Lietuvos demokratijai leistų gal ir pilnai realizuoti politinius mūsų uždavinius“. To meto „istorinis momentas“ buvo apibūdintas kaip „gal vienintelis ilgam laikui, kuomet galima tikėtis ir reikia siekti kuo giliausių permainų politiniame ir visuomeniniame mūsų krašto surėdyme“⁵⁷.

⁵⁴ Ten pat; taip pat žr.: P. B i v e i n i s, LSDP: tarp federacijos ir autonomijos, *Socialinė demokratija Lietuvoje: LSDP ištakos ir raida*, Vilnius, 1996, p. 33–35; S. K a i r y s, *Tau Lietuva*, p. 229.

⁵⁵ S. K a i r y s, *Tau Lietuva*, priedas Nr. 18, p. 411.

⁵⁶ Ten pat, p. 410.

⁵⁷ Ten pat, p. 411.

Žinoma, socialdemokratai, pasak vieno iš jų lyderių, suvokė, jog įgyvendinti „viršiausią partijos siekimą“ galima tik tuomet, jeigu (kaip jie ir tikėjosi) Vokietija nelaimės karo, nes priešingu atveju „niekieno neabejojama, kad laimėjusi Vokietija be atodairos mėgintų prijungti Lietuvą ir išnaudoti ją saviems reikalams“⁵⁸. Tada „be kultūrinio pavergimo reikėtų laukti Lietuvos kolonizacijos, pasiryžimo paveikti konkurencijoj Lietuvos valstiečius, eksproprijuoti juos, varžyti vietinę pramonę Vokietijos naudai, varyti ekonominio užkariavimo politiką, kuri rišis su kultūrine kova ir sudarys tokias sąlygas politiškam ir ekonominiam Lietuvos gyvenimui, kurios vers Lietuvos darbininkus ir ūkininkus ištraukti sunkiausiom kovon, kurioje gaištų demokratinės jėgos, o padėjimas menkai tegerėtų“. Tuo tarpu „pasiekus savarankišką politišką buvimą, tuo pačiu būtų išgautos tinkamos sąlygos normaliai plėtotis ekonominiam visuomenės kultūriniam gyvenimui, prie kurio Lietuva“, S. Kairio ir kitų konferencijos dalyvių nuomone, „yra jau pribrendusi ir prisirengusi“⁵⁹. Taigi apibendrinami LSDP politinių-programinių nuostatų pokyčius prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui bei Vokietijai okupavus Lietuvą, galime pasakyti, kad, XIX a. pabaigoje pirmieji iš visų lietuvių politinių srovių iškėlė pirmąją Lietuvos atsiskyrimo nuo Rusijos imperijos programą, o tuo pačiu ir pirmąją Lietuvos valstybingumo atkūrimo (modernaus valstybingumo sukūrimo) programą, socialdemokratai Pirmojo pasaulinio karo metais (atrodo, kad pirmieji iš Lietuvoje likusių politinių partijų-srovių) sugrįžo prie nepriklausomos Lietuvos lozungo, kurį netrukus parėmė ir kitų politinių grupių politikai, susivieniję tuo metu į politikos būrelį (konsorciumą)⁶⁰. Tai įvyko pirmaisiais 1916 m. mėnesiais.

LSDP nelegali politinė veikla

Savo pagrindiniu politiniu siekiu iškėlus nepriklausomos demokratinės Lietuvos sukūrimą, Lietuvos socialdemokratų partija, norėdama šį savo tikslą populiarinti visuomenėje, pirmiausia turėjo kokią nors būdą jį padaryti žinomą. Tai, turint galvoje vokiečių okupacinį režimą, buvo nelengva. Turėti legalią spaudą vokiečių valdžia nė vienai politinei srovei nei atskirai, nei bendrai su kitomis politinėmis srovėmis iki 1917 m. rudens, nepaisant lietuvių prašymų, neleido. Esant tokiai

⁵⁸ Ten pat, p. 410–411.

⁵⁹ Ten pat.

⁶⁰ Vokiečių okupacinės politikos bei okupuotos Lietuvos valdymo bei visuomeninio gyvenimo tyrinėtojas A. Stražas rašo, kad „būtent dešiniųjų socialdemokratų iniciatyva lietuvių nacionalistinis judėjimas pradėjo orientuotis į visiškos nepriklausomybės siekimą“; žr.: A. C t p a ж а c, min. veik., p. 322.

situacijai socialdemokratams, kaip ir ankstesniais savo veiklos etapais, teko veikti nelegaliai. Ši veikla daugiausia pasireiškė slaptų atsišaukimų leidimu. Pirmasis socialdemokratų atsišaukimas vokiečių okupacijos metu, pasirašytas „Savarankės Demokratinės Lietuvos sąjungos“ vardu, buvo išplatintas 1916 m. balandžio 15 d. Atsišaukime, apibūdinus kokia sunki Lietuvos padėtis susiklostė dėl vokiečių okupacinio režimo ir nusakius grobikiškus vokiečių tikslus, buvo teigiama, jog „mums reikalinga Lietuva savo reikalų šeimininkė, Lietuva kuo labiau savarankė, tuo mažiau priklausanči nuo kaimynų ar tai rusai, ar vokiečiai būtų“⁶¹. Socialdemokratų atsišaukime buvo sukonkretintas LSDP konferencijos (pasitarimo) nutarimas dėl svarbiausiojo partijos tikslo: „Būsimoji Lietuva turi būti demokratiškai sutvarkyta nuo aukščiausių lig žemiausių savo įstaigų, Lietuvos reikalai turi būti valdomi Lietuvos seimo Vilniuje, renkamo visų krašto gyventojų be tautos, tikybos ir lyties skirtumo – visuotiniu, slaptu ir lygiu balsavimu. Lietuvos provincijų, apygardų ir valsčių reikalai turi būti rankose vietinių seimelių, renkamų vietinių gyventojų tais pačiais, kaip ir vyriausias Vilniaus Seimas, pamatais“. Buvo atkreiptas dėmesys ir į tautinių mažumų problemos sprendimą būsimojoje Lietuvos valstybėje: „svetimtaučiams, kurių būtų Lietuvoje mažuma, turi būti įstatymų leidžiama liuosai ir sulyg savo noro rūpintis savo švietimo ir kultūros reikalais su tinkama iš bendro išdo pašalpa“. Ypač buvo akcentuotas demokratiškos santvarkos būtinumas. Pažymėta, jog „visi Lietuvos piliečiai turi būti lygūs prieš Lietuvos įstatymus, turi naudotis lygiomis teisėmis ir lygiai vesti priedermes“, taip pat, kad „būsimojoje Lietuvoje turi būti žodžio, susirinkimų, bendrovių, streikų, tikybos laisvė“. Nurodoma ir būsimos Lietuvos valstybės teritorija: „Lietuva turėtų susidėti iš visų Lietuvos dalių, bent lig šiol buvusių Rusų valstybės ribose, o, be to, ir gudų krašto dalių, apimtų dabar vokiečių kariuomenės“. Vadinas, Lietuvos ribos, pagal socialdemokratų atsišaukimą, turėtų apimti lietuviškąją ir gudiškąją Suvalkų guberniją, lietuviškąją Kuršo dalį, Kauno ir Vilniaus gubernijas, dalį Gardino gubernijos ir galbūt net dalį Minsko gubernijos, „kuri pati panorėtų su mumis kartu dėtis“⁶². Jau vien iš cituotų atsišaukimo pastraipų matyti, kad jame LSDP skelbė Lietuvai aiškia politinę programą. Palyginus šį socialdemokratų atsišaukimą su 1916 m. balandžio 9 d. Politikos būrelio išleistu, P. Klimo parašytu ir „Laisvosios Lietuvos kovotojų“ vardu pasirašytu atsišaukimu „Lietuviai“, matysime, kad nors antrajame ir skelbiama, kad „tik laisvi palikę, svetimų tautų nevaržinėjami, negrumiami, tik laisvi valdovai laisvoje savarankiškoje Lietuvoje tegalime savo gyvenimą tinkamai sutvarkyti ir

⁶¹ Lietuvos socialdemokratų partijos atsišaukimai, *LMAB RS*, f. 267, s. v. 3513, l. 22, 23. Šis atsišaukimas yra publikuotas; žr.: Lietuvos piliečiai!, P. K l i m a s, *Dienoraštis 1915–1918*, Chicago, 1988, priedai, p. 343–346; S. K a i r y s, *Tau Lietuva*, priedas Nr. 17, p. 403–405.

⁶² Ten pat.

kaip kitos nepriklausomos pasaulio tautos sau gražią ateitį nukloti⁶³, tačiau, pasak S. Kairio, tik, „bendrais žodžiais kalbama apie mūsų teisę būti laisvais, nėra raginimo, kad laisvę reikia iškovoti, nieko nepasakyta, kokios Lietuvos siekiama“⁶⁴. Taigi socialdemokratų atsišaukimas buvo radikalesnis, konkretesnis, su žymiai aiškesne būsimos Lietuvos valstybės sutvarkymo programa.

1916 m. pasirodė ir daugiau LSDP atsišaukimų. Gegužės 1-osios proga buvo išplatinti atsišaukimai lenkų ir lietuvių kalbomis⁶⁵. Juose priminta, kad Lietuvos socialdemokratams jau 20 metų ragina Lietuvos darbininkus švęsti gegužės 1-ąją, tradiciškai pasmerkta Lietuvos buržuazija bei dvarininkai, ypač griežtai buvo pasmerktas karas, „kurio metu mūsų kraštas virto didžiausios pragaišties vieta“. Atsišaukimuose prisiminti ir tradiciniai socialdemokratų ekonominiai reikalavimai: 8 valandų darbo dienos įvedimo siekimas. Atsišaukimai tiek lietuvių, tiek lenkų kalba buvo baigiami lozungais: „Tegyvuoją nepriklausoma žmonių valdoma Lietuva; Tegyvuoją pirmoji gegužės diena!; tegyvuoją socializmas!“⁶⁶

1916 m. birželio 3 d. pasirodė LSDP atsišaukimas „Kurkime ir saugokime mūsų mokyklas“, kuriame buvo griežtai pasisakoma prieš vokiečių okupacinės valdžios vykdomą politiką lietuviškų mokyklų atžvilgiu⁶⁷. Čia taip pat buvo protestuojama prieš varžymus steigti lietuviams naujas mokyklas, dalies veikusių mokyklų bei švietimo draugijų uždarymą, likusių veikti mokyklų vokietinimą lietuvius mokytojus keičiant vokiečiais, taip pat raginama kurti naujas mokyklas⁶⁸.

1916 m. lapkričio mėnesį LSDP Vilniaus organizacija kartu su Bundo Vilniaus organizacija išleido atsišaukimą lietuvių, lenkų bei žydų kalbomis „Draugai ir Lietuvos piliečiai!“, kuriame Vilniaus gyventojai agituojami neklausyti okupacinės valdžios mobilizacinio įsakymo gyventojams nuo 17 iki 60 metų stoti į privalomus darbo batalionus, raginama nestoti į sveikatos patikrinimo komisijas ir nemokėti vokiečių pareigūnams atsipirkimo mokesčių nuo ėmimo į priverstinius darbus, apskritai protestuojama prieš gyventojų pavergimą ir visokeriopą išnaudojimą⁶⁹. Vokiečiams ypač daug nerimo sukėlė 1916 m. gruodžio 3 d. išlipintos ir išbarstytos Lietuvos socialdemokratų proklamacijos lietuvių bei lenkų kalba – „Į darbo žmo-

⁶³ P. K l i m a s, *Iš mano atsiminimų*, Vilnius, 1990, p. 82–84.

⁶⁴ S. K a i r y s, *Tau Lietuva*, p. 244.

⁶⁵ Žr.: Lietuvos socialdemokratų partijos atsišaukimai, *LMAB RS*, f. 267, s. v. 3513, l. 14–15; Lietuvos socialdemokratų partijos atsišaukimas, *LVA*, f. 1170, ap. 19, b. 32, l. 1. Čia yra tik lietuviška atsišaukimo versija. Tiek lietuviškas, tiek lenkiškas šio atsišaukimo variantas yra publikuotas P. Klimo „Dienoraščio“ prieduose, p. 347–354.

⁶⁶ Ten pat.

⁶⁷ Žr.: Lietuvos socialdemokratų partijos atsišaukimai, *LMAB RS*, f. 267, s. v. 3513, l. 16–17; P. K l i m a s, *Dienoraštis*, priedai, p. 355–358.

⁶⁸ Ten pat.

⁶⁹ *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 2, Vilnius, 1965, p. 568–570.

nes!“ ir „Ludu roboczy Litwy!“⁷⁰ Jose pažymėjus, kad senąją rusų priespaudą pakeitė nauja vokiškoji, buvo rašoma, jog „į veidmainės valdžios pažadus aiškiai ir stačiai atsakysime – tarp mūsų ir jūsų nėra taikos, tik kova, kolei Lietuvai nepripažinsite nepriklausomybės, kolei tuojau neįteiksite valdžios mūsų šalies gyventojų atstovams, kurie bus išrinkti lygiu, slaptu ir betarpiu balsavimu <...>“. Šiuose atsišaukimuose vėl aiškiai buvo akcentuojamas ir populiarinamas siekimas „laisvos demokratinės Lietuvos“, nes tik jis leis darbininkams ir šiaip darbo žmonėms tvirtai apginti savo dabartinius reikalus ir sustiprinti jų kovą už geresnę ateitį – socializmo tvarką. Anot socialdemokratų, tik laisva demokratiška Lietuva leis ūkį, pramonę, prekybą laisvai plėtoti ir kelti, tad ir darbininkams lengviau įgyti geresnį uždarbį, geresnes darbo ir gyvenimo sąlygas“. Pasak socialdemokratų, tik toks siekis „suteiks darbo žmonėms valstybės žemę, kuri šiuo metu nėra jų“ bei „leis kiekvienam šviestis, laisvai išpažinti kokią jis nori tikybą, kalbėti, mokytis savo kalba, suteikti laisvę mokslo, žodžio, spaudos, susirinkimų, draugijų, streikų“. Minimose proklamacijose socialdemokratai vėl pažymėjo, kad „laisva demokratinė Lietuva bus tvarkoma savo žmonių, visų <...> išrinktojo Vilniaus seimo ir jo valdomos valdžios“. Taip pat buvo pasisakyta prieš lenkų ketinimus sujungti Lietuvą su Lenkija. Reikia atkreipti dėmesį į tai, jog atsišaukimai pasirodė netrukus po 1916 m. lapkričio 5 d., kada Vokietijai ir Austrijai-Vengrijai paskelbus Lenkijos valstybės savarankiškumą, lenkų politiniai veikėjai tiek Varšuvoje, tiek Vilniuje tuoj pat parodė (įvairiomis formomis) savo aneksinius ketinimus Lietuvos atžvilgiu. Minimose LSDP atsišaukimuose buvo sakoma, kad „kiekviena tauta pati turi spręsti savo likimą“ ir kad „Lietuva visoms jos tautoms [tautinėms mažumoms – G. M.] bus motina, ar pamotė, jei tos tautos bus jos ištikimos pilietės ir netarnaus svetimų kraštų – valstybių reikalams“. Atsišaukimų lenkų ir lietuvių kalbomis pabaigoje buvo kvietimas: „į kovą šaukiami visi Lietuvos darbo žmonės“, tiek lietuviai, tiek gudai, žydai, lenkai, buvo manifestuojamas „nepriklausomos demokratinės Lietuvos“ bei socializmo siekis⁷¹.

1917 m., jau po vasario revoliucijos Rusijoje LSDP CK išleido atsišaukimą, iš kurio buvo matyti, kad nors Lietuvoje likę LSDP nariai ir „dėjo viltis į Rusijos demokratiją“, tačiau kreipdamiesi į darbininkus ir valstiečius jie ragino „nė valandėlei neužmiršti, kad Lietuvos šeimininkai“ yra jie patys (darbininkai ir valstiečiai) ir kad jos (Lietuvos) likimas „turi būti sprendžiamas ne Peterburge, bet Vilniuje sušaukta Seime“, kurio išrinkimas demokratiiniu būdu šiame ir kituose

⁷⁰ Lietuvos socialdemokratų partijos atsišaukimas, *LYA*, f. 1170, ap. 19, b. 33, l. 1; taip pat žr.: P. K l i m a s, *Dienoraštis*, priedai: Į darbo žmones, p. 396–397; „Ludu roboczy Litwy“, p. 398–399.

⁷¹ Ten pat.

socialdemokratų atsišaukimuose buvo pabrėžtinai akcentuojamas⁷². 1917 m. pasirodė ir daugiau LSDP atsišaukimų⁷³. Tikslių žinių, kas konkrečiai rašė ar dalyvavo rašant lietuvių socialdemokratų atsišaukimus, aptikti nepavyko. Galima tik paminėti, kad kai kurių socialdemokratų atsiminimai liudija, jog didžiąją dalį LSDP atsišaukimų pasirodžiusių 1916–1917 m., rašė S. Kairys⁷⁴.

Tiek socialdemokratų (pastarieji šioje nelegalios veiklos kryptyje buvo aktyviausi ir pasižymėjo radikaliausiais reikalavimais), tiek kitų lietuvių politinių grupių bendri slapti atsišaukimai, nušviesdami sunkią lietuvių padėtį vokiečių okupacijos metu, rodė krašto žmonėms, jog yra savų veikėjų, kurie kovoja dėl lietuvių tautos išlikimo, ir suteikė viltį, kad bus atkurta nepriklausoma Lietuvos valstybė. Atsišaukimai prieš vyriausybę ir jos valdymo būdą paprastai kiekvienai valdžiai kelia rūpesčių, tuo labiau okupacinei valdžiai, kuri stengiasi surašti tų atsišaukimų kaltininkus. Už atsišaukimų platintojų nurodymą okupacinės valdžios pareigūnai skyrė dideles premijas – iki 1000 markių⁷⁵. Įtartas atsišaukimų spausdinimu 1916 m. liepos 22 d. buvo suimtas žinomas socialdemokratas A. Janulaitis⁷⁶. Vėliau jis buvo išvežtas į Čersko koncentracijos stovyklą ir į Vilnių grąžintas, anot M. Biržiškos, „lietuvių konferencijos išreikalautas“ iš vokiečių valdžios tik 1917 m. rudenį⁷⁷. Dėl slaptų atsišaukimų, taip pat ir socialdemokratų išleistų, buvo tardomi tiek socialdemokratų veikėjai (pvz., M. Biržiška), tiek kitų srovių, Lietuvių draugijos veikėjai (pvz., Antanas Smetona, kunigas Povilas Dogelis)⁷⁸. JAV lietuvių atstovas Lietuvoje kunigas Vincas Bartuška už vieną socialdemokratų atsišaukimą, rastą vokiečiams padarius krata jo kambaryje Kauno viešbutyje, buvo areštuotas ir kuriam laikui uždarytas į kalėjimą⁷⁹.

Be atsišaukimų, socialdemokratai bandė leisti nelegalų laikraštį „Garsas“, tačiau dėl „labai apsunkinto ir beveik negalimo platinimo“ teisėjo vienas numeris 1916 m. liepos mėnesį⁸⁰. Jame griežtai pasisakyta prieš karą, demaskuota vokiečių kolonizatoriška politika. LSDP nariai bei jiems prijaučiantys buvo paraginti aktyviau įsitraukti į visuomeninę veiklą, neleisti, kad joje „įsigalėtų tautininkai ir klerikalai“⁸¹.

⁷² Ten pat, p. 394–395.

⁷³ LSDP Vilniaus komiteto atsišaukimas, ten pat, p. 400; Towarzycze i Obywatele!, ten pat, p. 381–382.

⁷⁴ L. P u r e n i e n ė, Inžinierius St. Kairys, *Kultūra*, 1938, Nr. 12, p. 769.

⁷⁵ P. Č e p ė n a s, min. veik., p. 97.

⁷⁶ P. K l i m a s, *Dienoraštis*, p. 124.

⁷⁷ M. B i r ž i š k a, Lietuvių tautos kelias, t. 2, p. 58.

⁷⁸ P. Č e p ė n a s, min. veik., p. 39.

⁷⁹ V. B a r t u š k a, *Lietuvos nepriklausomybės kryžiaus keliais*, Klaipėda, 1937, p. 56.

⁸⁰ P. K l i m a s, *Dienoraštis*, p. 123.

⁸¹ Garsas, ten pat, priedai, p. 359–366.

Laikraštyje taip pat buvo aiškiai išreikštas nepriklausomos demokratinės Lietuvos reikalavimas⁸². Suvalkijoje LSDP nariai bandė leisti nelegalų savaitraštį „Partizanas“, bet ir šio laikraščio pasirodė tik vienas numeris, kadangi leidėjai buvo suimti⁸³. 1917 m. socialdemokratai išleido tris laikraščio lenkų kalba „Echo Życia robotniczego Litwy“ (Aidas lietuvių darbininkų gyvenimo) numerius. Be šių laikraščių, socialdemokratai dar „vienoj kitoj vietoj“ bandė nelegaliai leisti „mažus laikraštėlius“⁸⁴. Apskritai, pasak S. Kairio, „spausdinto žodžio reikalas tuo metu buvo „labai didelis“⁸⁵. Susiklosčiusiomis sąlygomis socialdemokratams tai buvo vienintelis būdas susisiekti su platesne Lietuvos visuomene rengiant ją kovai už laisvą demokratinę Lietuvą, tai yra už politinių LSDP lozungų įgyvendinimą. Ypač tai aktualu pasidarė, kai socialdemokratai, atstovaudami ir gindami visų pirma darbininkijos interesus, pasitraukus į Rusiją daugumai demokratų-liaudininkų, anksčiau aktyviau veikusių tarp valstiečių, „buvo priversti <...> stoti priešakyje visos demokratinės visuomenės, visų pirma valstiečių, pašaukus juos kovon už socialdemokratų statomus obalsius, tiek politiškus, tiek visuomeninius ir kultūrinius“. Taigi LSDP, nuolat agituodama už politinius savo lozungus ir organizuodama darbininkus bei iš dalies radikalesniąją kaimo jaunuomenę, iškėlė sau kasdienės veiklos uždavinius: 1) dalyvauti demokratiškai sutvarkytame pradinio liaudies mokymo organizavime ir kovoti prieš vokiečių pasikėsimus imti mokyklą į savo rankas; 2) vesti platesnę agitaciją siekiant iškovoti valstiečiams savivaldą („demokratiška mokykla ir demokratiškas valsčius – tai du artimiausiu kovos etapu“); 3) dalyvauti ekonominio gyvenimo tvarkyme – „dabartino išgriovimo metu, kada reikalinga rengtis prie naujos tvarkos visose gyvenimo srityse, socialdemokratai privalo išnaudoti organizacijos tikslams kiekvieną progą, dalyvaudami taip pat ir kultūriniame darbe, steigdami kooperatyvus prekybai, smulkaus verslo reikalams ir t. t.“⁸⁶. Išsikėlusiai sau tokius uždavinius LSDP stengėsi pagal galimybes veikti jų įgyvendinimo linkme – legalią veiklą minėtomis kryptimis organizuodama per „Draugiją agronomijos ir teisių pagalbai teikti“ (apie tai rašyta pirmajame šio straipsnio skyrelyje). Taigi taip galima būtų apibūdinti LSDP nelegalią politinę veiklą, orientuotą į LSDP politinių siekių įgyvendinimą.

⁸² Ten pat.

⁸³ *LKP istorijos apybraiža*, t. 2, p. 278.

⁸⁴ S. K a i r y s, *Tau Lietuva*, priedas Nr. 18, p. 412.

⁸⁵ Ten pat.

⁸⁶ Ten pat.

Socialdemokratų santykiai su kitomis lietuvių politinėmis grupėmis 1915 m. pabaigoje – 1917 m. pirmoje pusėje: bendra veikla ir nesutarimai

Kaip jau anksčiau buvo minėta, karo pradžioje socialdemokratai nepritarė kitų lietuvių politinių srovių stipresnei ar silpnesnei prorusiškai orientacijai, ir toliau laikėsi iki karo jiems būdingos nebendradarbiavimo su kitomis politinėmis grupėmis (išskyrus socialistines) ir jų veikėjais taktikos⁸⁷. Socialdemokratai nedalyvavo karo pradžioje susiorganizuojamame lietuvių politikų būrelyje. LSDP atstovai surado galimybę dirbti kartu su demokratais nukentėjusių nuo karo šalpos darbe, nepaisant anksčiau minėto karo pradžioje buvusio tam tikro nuomonių skirtumo partijos viduje, tačiau politiniame darbe pirmajame karo etape jie buvo nusistatę prieš bendradarbiavimą ne tik su tautininkais ir krikščionimis demokratais, bet ir su demokratais. Vėlyvintelis iš žymesnių socialdemokratų veikėjų – A. Janulaitis karo pradžioje išvelgė bendro visų srovių darbo galimybę vardan bendrų Lietuvos reikalų (tai rodo jo laiškas Amerikos lietuviams socialistams, paskelbtas „Naujienu“ laikraštyje). Tačiau tokiai pozicijai jos partijos nariai nepritarė.

Vokiečių okupacijos pradžios sąlygota nauja veiklos situacija, kasdieninių uždavinių pobūdis bei svarbiausiu partijos tikslu iškeltas nepriklausomos demokratinės Lietuvos Respublikos sukūrimo siekis pakoregavo socialdemokratų poziciją dėl bendradarbiavimo su kitomis politinėmis srovėmis. Pastarųjų srovių veikėjams, nemažai daliai jų grupių atstovų pasitraukus į Rusiją ir Lietuvoje likus nedaug inteligentų, iškilo reikalas tartis dėl bendros lietuvių visuomenės veikėjų laikysenos okupacinės valdžios atžvilgiu⁸⁸. Jau 1915 m. rugsėjo 19 d., tik įžengus Vokietijos kariuomenei į Vilnių, po trumpų įvairių politinių srovių atstovų derybų buvo sutarta šelpimo darbo koordinavimui iš „Agronomijos draugijos“ į LDNKŠ Centro komitetą kooptuoti kairiuosius A. Janulaitį, S. Kairį, P. Bugailiškį, M. Biržišką (visi socialdemokratai)⁸⁹. Netrukus socialdemokratų atstovai įėjo į savotišką slaptą lietuvių politinių srovių „atstovybę“, susidariusią vokiečių okupacijos pradžioje 1915 m. rugsėjo 23 d. ir pasivadinusią Lietuvių komitetu politikos klausimams svarstyti (arba kitaip vadintą Komitetu lietuvių reikalams atstovauti). Į šio komiteto vykdo-

⁸⁷ Prisiminkime 1912 m. gegužės mėnesį LSDP konferencijos nutarimą apie dalyvavimą IV Rusijos Valstybės Dūmos rinkimuose, kuriame griežtai pasisakoma prieš bendradarbiavimą ne tik su tautininkais ir krikščionimis demokratais, bet ir su demokratais – būsimaisiais liaudininkais, žr.: *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 2, p. 496. Tačiau reikia pastebėti, kad visuomeniniame-kultūriniame darbe kai kurie socialdemokratai-inteligentai su demokratais bendradarbiavo, žr.: M. B i r ž i š k a, *Lietuvių tautos kelias*, t. 2, p. 160–164.

⁸⁸ P. K l i m a s, *Dienoraštis*, p. 20.

⁸⁹ R. L o p a t a, *Lietuvių inteligentijos politinė veikla...*, p. 247.

mąjį biurą, be A. Smetonos, J. Šaulio, kun. J. Stankevičiaus ir P. Klimo, įėjo ir socialdemokratas S. Kairys⁹⁰. Vėliau Komitetui lietuvių reikalams persiorganizavus į Politikos būrelį (kitaip dar vadinamą konsorciumu (*consortium*)) su tuo pačiu vykdomuoju biuru priešakyje, be S. Kairio ir A. Janulaičio, jo veikloje dalyvavo ir socialdemokratai A. Domaševičius, J. Paknys, M. Biržiška⁹¹.

Pradžioje „Komitetas lietuvių reikalams atstovauti buvo daugiau akademinio pobūdžio susibūrimas, kuriame buvo svarstomi kaimyninių valstybių sumanymai kolonizuoti Lietuvą, etnografinės Lietuvos sienų klausimai ir kiti panašaus pobūdžio reikalai. Tačiau netrukus buvo pereita prie Lietuvos politinės ateities klausimo“⁹².

Socialdemokratų atstovai dalyvavo ne tik Komiteto lietuvių reikalams atstovauti diskusijose, bet ir bendruose įvairių srovių atstovų veiksmuose siekiant pagerinti Lietuvos būklę. 1916 m. birželio 10 d. grupė lietuvių visuomenės veikėjų, tarp kurių buvo socialdemokratai A. Janulaitis, S. Kairys, M. Biržiška, įteikė vokiečių vyriausiajam karo vadui rytuose P. fon Hindenburgui memorandumą, kuriame, plačiai nušvietę Lietuvos praeitį ir tautinio atgimimo raidą, atkreipė dėmesį į vargingą kultūrinę ir ūkinę krašto būklę, išskėlė nepriklausomybės siekį⁹³. 1916 m. liepos 3 d. lietuvių visuomenės atstovai A. Smetona, S. Kairys ir J. Šaulys vėl kreipėsi į P. fon Hindenburgą pasiūsdami jam memorandumą, kuriame išdėstė Ober Ostą nevienodą ir netinkamą okupuotos teritorijos administravimą, netikusią okupacinės valdžios švietimo politiką, skundėsi dėl organizacijų veiklos sustabdymo, lietuvių kalbos teisių siaurinimo, dėl draudimo lietuviams leisti laikraštį, karinės valdžios pareigūnų žiauraus elgesio su gyventojais ir nepakeliamų rekvizicijų. Memorandumo autoriai reikalavo visus suvaržymus panaikinti, leisti susirašinėti lietuviškai bei naudotis susisiekimo priemonėmis⁹⁴. Dar anksčiau, 1916 m. kovo mėnesio 19 d., grupė lietuvių veikėjų, tarp kurių buvo ir socialdemokratai M. Biržiška ir A. Janulaitis, įteikė vokiečių paskirtam Vilniaus miesto burmistrui pareiškimą, kuriame buvo protestuojama prieš neobjektyvų 1916 m. kovo mėnesį vokiečių pravestą gyventojų surašymą, neatitinkančius tikrovės jo duomenis⁹⁵. Socialdemokratai dalyvavo ir kituose Vilniaus politikų „konsorciumo“ žygiuose. Norėdami, kad lietuvių siekiai būtų žinomi pasauliui, Vilniaus lietuvių visuomenės veikėjai atsiradus

⁹⁰ P. K l i m a s, *Iš mano atsiminimų*, p. 44.

⁹¹ P. K l i m a s, *Dienoraštis*, p. 147.

⁹² Žr.: R. L o p a t a, *Lietuvos valstybingumo raida...*, p. 74. P. Čepėnas tvirtina, kad būtent šiame komitete 1915 m. gruodžio 18 d. socialdemokratas A. Janulaitis, kalbėdamas apie Lietuvos ateitį „išskėlė ir karštai rėmė Lietuvos nepriklausomybės šūkį“, žr.: P. Č e p e n a s, *min. veik.*, p. 37.

⁹³ P. K l i m a s, *Der Werdegang der litauisches States vom 1915 bis zur Bildung des proviso-rischen Regierung in November 1918*, Berlin, 1919, S. 31–32.

⁹⁴ Ten pat, p. 33–38.

⁹⁵ Ten pat, p. 20–22.

progai prisidėjo prie „Rusijos pavergtų tautų lygos“ ir prie jos rašto (1916 m. gegužės mėnesį) JAV prezidentui V. Vilsonui pridėjo savo atskirą pareiškimą, kuriame trumpai buvo aptartas lietuvių tautos „savarankiškos valstybinės būties vaizdas ligi aneksijos“ bei buvo apibūdinta lietuvių tautos padėtis esant Rusijos sudėtyje (rusifikacija, kolonizacija, spaudos draudimas, persekiojimai ir taip toliau)⁹⁶. Šį pareiškimą šalia kitų politinių srovių atstovų pasirašė ir M. Biržiška. 1916 m. birželio 27–29 d. S. Kairys kartu su A. Smetona ir J. Šauliu lietuvių politikų būrelio įgalioti dalyvavo „Rusijos pavergtų lygos“ konferencijoje Lozanoje⁹⁷. Šioje konferencijoje įvairių politinių srovių lietuvių tautų atstovų vardu pirmą kartą oficialiai buvo iškeltas „visiškos neapibrėžtos Lietuvos nepriklausomybės reikalavimas“⁹⁸. Pasibaigus „Rusijos pavergtų tautų lygos“ konferencijai, S. Kairys, A. Smetona ir J. Šaulys dalyvavo antrojoje slaptoje lietuvių konferencijoje Lozanoje, kur nepriklausomos Lietuvos siekimas buvo dar labiau išryškintas⁹⁹. 1917 m. vasario mėnesį visų politinių srovių (nuo kairiųjų iki dešiniųjų) lietuvių veikėjai savo laiške vokiečių valdžiai protestavo prieš laikinosios lenkų Valstybės tarybos viešai pareikštas aspiracijas ir tendencijas išplėsti savo valdžią į Lietuvą ar jos dalį. Tai, pasak laiško autorių, prieštarauja tautų apsisprendimo teisės principui bei lietuvių tautos interesams. Tarp pasirašiusių laišką šalia J. Basanavičiaus, A. Smetonos, J. Šaulio matome socialdemokratų S. Kairį ir A. Domaševičių¹⁰⁰.

Žinoma, tai, kad socialdemokratai dalyvavo bendruose įvairių pakraipų inteligentijos žygiuose ir bendradarbiavo su tautininkais bei krikščionimis demokratais šalpos ir politikos darbe, nereiškė, kad dingo jų tarpusavio nesutarimai. Kaip 1916 m. rašė S. Kairys, socialdemokratų santykiai su tautininkais liovėsi būti tokie aštrūs dėl to, kad „nėra spaudos ir viešojo gyvenimo“, kai tuo tarpu „pamatiniai skirtumai“ tiek darbe, tiek taktikoje visur aiškūs, nes nors „visų sutinkama siekti nepriklausomos demokratinės Lietuvos“, bet, jeigu susidarytų tokia situacija, „kad demokratinės [Lietuvos – G. M.] nebūtų dešinysis sparnas, lengva širdim pasitenkintų tik nepriklausoma“¹⁰¹. S. Kairys, informuodamas Amerikos lietuvius apie padėtį Lietuvoje 1916 m. pirmojoje pusėje, pažymėjo, kad socialdemokratų demokratinė agitacija vietose susiduria su nepalankia kunigų reakcija, „kurie demokratizme randa tradicionalią bedievystę“. Vienas iš to meto LSDP lyderių atkreipė dėmesį į tai, kad

⁹⁶ P. K l i m a s, *Iš mano atsiminimų*, p. 85.

⁹⁷ Lietuviai kitados galinga tauta. Raštas apie Rusijos caro skriaudas Lietuvai, LMAB RS, f. 255, s. v. 983, l. 3.

⁹⁸ P. K l i m a s, *Der Werdegang der litauischen...*, S. 29–32.

⁹⁹ J. P u r i c k i s, Lietuvių veikimas Šveicarijoje didžiojo karo metu, *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis*, Kaunas, 1990, p. 50–51.

¹⁰⁰ P. K l i m a s, *Der Werdegang der litauischen...*, S. 43–44.

¹⁰¹ S. K a i r y s, *Tau Lietuva*, priedas Nr. 18, p. 413.

kunigai, siekdami sustiprinti savo „pozicijas kaime ir miestuose <...> stengiasi, kad mokinimas būtų išimtinai jų rankose sutvarkytas konfesionalėj dvasioj“ ir, kad „labdarybė daroma kur tik galima jų vardu“¹⁰². Atsižvelgdami į visa tai socialdemokratai, anot S. Kairio, daugiau savo poziciją derindavo su dešiniaisiais, daugiau su jais kontaktus palaikė tik „akcijoje „na zewnatr“, t. y. veikloje, nukreiptoje į Lietuvos reikalų kėlimą „svarbiausių politinių jos siekių populiarinimą užsienyje siekiant paramos Europos ir pasaulio demokratiškųjų jėgų“¹⁰³. Tokio pobūdžio veiklą iliustruoja ir anksčiau minėti bendri S. Kairio ir kitų lietuvių politikų konsorciumo veikėjų „diplomatiniai žygiai“.

Veikloje, nukreiptoje tik į Lietuvos vidaus reikalus, socialdemokratai kultūros ir šalpos darbe bendradarbiavo praktiškai tik su demokratais (būsimaisiais liaudininkais). Nors vokiečių okupacijos pačioje pradžioje į LDNKŠ buvo kooptuoti keturi LSDP atstovai iš „Teisės ir agronomijos draugijos“, tačiau ir ši draugija veikė toliau, o minėtieji keturi socialdemokratai daugiau dirbo joje negu LDNKŠ. Pasiūlymui šioms draugijoms susijungti pirmiausia nepritarė socialdemokratai A. Domaševičius ir S. Kairys, tai yra asmenys, kurie tuo metu vadovavo „Agronomijos draugijos“ veiklai. Pasak P. Klimo, minėtų socialdemokratų nepritarimas buvo motyvuojamas „klerikalų dominavimu Lietuvių draugijoje [LDNKŠ – G. M.]“¹⁰⁴.

Socialdemokratai kultūros ir šalpos srityse dažnai dirbo kartu su demokratais, politikos srityje, nors su pastaraisiais ir bendradarbiavo, tačiau, pasak S. Kairio, „patį darbą vedė atskirai“, taigi veikė savarankiškai¹⁰⁵. Tiesa, anksčiau buvo pažymėta, kad kai kurie socialdemokratai dalyvavo lietuvių konsorciumo (Politikos būrelio) veikloje. Tačiau čia jie daugiau veikė kaip pavieniai asmenys inteligentai, o ne kaip partijos atstovai. Kalbant apie socialdemokratų darbą Politikos būrelio (konsorciumo) veikloje, reikia atkreipti dėmesį į tai, kad 1917 m. balandžio 7 d. trys LSDP nariai – S. Kairys, A. Domaševičius ir J. Paknys – iškėlė klausimą dėl konsorciumo (kuris tuo metu buvo savotiška lietuvių visuomenės interesams atstovaujanti bei tartum ir vadovaujanti įstaiga) pertvarkymo pagal partinio atstovavimo principą, tai yra, kad jame nuo kiekvienos partijos dalyvautų tam tikras skaičius atstovų. Kai Politikos būrelio dauguma su tuo nesutiko, savo poziciją motyvuodama tuo: 1) kad dar nėra tikrų srovių ir partijų ir 2) kad dar ne laikas plėsti partijų veiklą, socialdemokratai pareikalavo galimybės dalyvauti konsorciumo darbe taip, kad jo nutarimai būtų pripažinti tik tada, kai jie (t. y. socialdemokratai) juos

¹⁰² Ten pat.

¹⁰³ Ten pat.

¹⁰⁴ P. K l i m a s, *Dienoraštis*, p. 73–74.

¹⁰⁵ S. K a i r y s, *Tau Lietuva*, priedas Nr. 18, p. 413.

pripažins¹⁰⁶. Konsorciui atmetus ir šį socialdemokratų reikalavimą, LSDP nariai iš jo išstojo. Tiesa, ne visi, pasiliko M. Biržiška, kuris šiuo atveju nesisolidarizavo su savo partijos draugais. S. Kairiui pasitraukus iš konsorciumo vykdomojo biuro, būtent M. Biržiška buvo kooptuotas į jo vietą¹⁰⁷. Tačiau apskritai santykiai tarp daugumos socialdemokratų ir į politikos konsorciumą susitelkusių kitų srovių veikėjų, ypač dešiniųjų, 1917 m. balandžio – gegužės mėnesiais pablogėjo. Įtempti santykiai buvo tarp „Agronomijos draugijos“ ir LDKNŠ. Iš „Agronomijos draugijos“ nusprendė pasitraukti P. Klimas, kiti centristinių pažiūrų veikėjai, nusprendę ją palikti, anot P. Klimo, „Domaševičiaus kromeliu“¹⁰⁸. Dešiniųjų srovių atstovai buvo nepatenkinti socialdemokratais ne tik dėl jų, anot dešiniųjų, *liberum veto* reikalavimo konsorciume, bet ir dėl bendrų socialdemokratų žygių su kitų Vilniaus gyventojų tautybių atstovais, pavyzdžiui, dėl 1917 m. gegužės 12 d. visų Vilniaus tautų atstovų surašyto kreipimosi į Vokietijos kanclerį. Jame buvo išdėstyta sunki padėtis Vilniuje su aprūpinimu maisto produktais bei pažymėtas okupacinės valdžios policijos savivaliavimas. Šį kreipimąsi „Agronomijos draugijos vardu“ pasirašė A. Domaševičius bei darbininkų profesinių sąjungų vardu – P. Eidukevičius¹⁰⁹. Kadangi tuo metu lietuvių ir lenkų santykiai buvo ne per geriausi, tai lietuvių konsorciumo veikėjai nepritarė tokiai bendrai lietuvių socialdemokratų akcijai su lenkais, kaltindami juos „vaikščiojimu lenkų ir žydų uodegoje“¹¹⁰. Kalbant apie dešiniųjų srovių atstovų požiūrį į lietuvių socialdemokratus, reikia pastebėti, kad jie tokius socialdemokratus kaip A. Domaševičius ir P. Eidukevičius laikė netinkamais bendram lietuvių darbui. Netgi centristas P. Klimas, beje, laikęs save nepriklausomu socialistu, savo 1917 m. gegužės mėnesio dienoraščio įrašuose panašius į minėtus du LSDP veikėjus socialdemokratus vadino „nutrūktgalviais“, „diletantais“, „skandalistais“, „tuščiais dogmatikais doktrinieriais, kokių pasaulyje turbūt tik katalikų ir marksistų ortodoksų eilėse tesama“¹¹¹. Nepaisant to, ir 1917 m. gegužės mėnesį kontaktai tarp socialdemokratų ir lietuvių konsorciumo galutinai nenutrūko, ir ne tik dėl to, kad konsorciumo darbe dalyvavo M. Biržiška. Ryšius su vykdomuoju biuru per P. Klimą ir J. Šaulį palaikė ir S. Kairys. Jis garantavo, kad socialdemokratai neužsiims priešiško konsorciumui akcijų rengimu ir kad derins bendrą veiklą, tačiau pats be partijos sutikimo prie konsorciumo jokių konkrečių žygių neprisidės.

¹⁰⁶ P. K l i m a s, *Dienoraštis*, p. 147.

¹⁰⁷ Ten pat.

¹⁰⁸ Ten pat, p. 158.

¹⁰⁹ Ten pat, p. 155.

¹¹⁰ Ten pat, p. 176.

¹¹¹ Ten pat, p. 155.

Baigiant straipsnį galime padaryti išvadą, kad socialdemokratų S. Kairio ir M. Biržiškos vaidmuo, priimant 1918 m. vasario 16-osios aktą, tikrai nėra atsitiktinis, jis dėsningai ir nuosekliai išplaukia iš šiame straipsnyje aptartų socialdemokratų politinių nuostatų bei veiklos 1915 m. antrojoje pusėje – 1917 m. pirmojoje pusėje (kaip ir apskritai iš LSDP veiklos XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje). Lietuvoje likusių lietuvių socialdemokratų veiklos minėtame laikotarpyje aptarimas rodo, kad tuo metu principinių ideologinių-politinių skirtumų ir tokios idėjinės-politinės diferenciacijos, kaip kitų šalių socialistinėse partijose, pirmaisiais karo metais tarp jų nebuvo. Taigi ir vadinamųjų „tarptautinių“, t. y. Rusijos bolševikų idėjinėje įtakoje esančių socialdemokratų, tarp karo metais likusių Lietuvos socialdemokratų partijos narių ir visų pirma tarp žymesniųjų LSDP veikėjų tuo metu nebuvo.

Išvados

1. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui ir Vokietijai okupavus Lietuvą, jau ligi tol buvusios nelengvos LSDP veikimo sąlygos ir aplinkybės dar labiau komplikavosi. Tačiau Lietuvoje likusių socialdemokratų – LSDP narių veikla nenutrūko. Daugiausia Vilniuje susibūrę socialdemokratai dalyvavo nukentėjusių nuo karo Lietuvos gyventojų šelpimo darbe, agitavo žmones, kad jie vietinės rusų administracijos raginami nesitrauktų į Rusiją, organizavo piliečių miliciją, kuri iki vokiečių armijos atėjimo turėjo palaikyti mieste tvarką.

2. Vokiečiams okupavus Lietuvą, lietuvių socialdemokratams pačiu svarbiausiu tapo Lietuvos politinės ateities klausimas. Lietuvoje likusių socialdemokratų – LSDP narių svarbiausiu partijos tikslu tapo nepriklausomos demokratinės Lietuvos Respublikos sukūrimo siekis. Taigi lietuvių socialdemokratai sugrįžo prie pirmojoje partijos programoje (1896 m.) iškeltos Lietuvos valstybingumo atkūrimo idėjos, tik dar labiau ją išgrynino ir akcentavo.

3. Neturėdami jokių galimybių viešai veikti, tačiau norėdami su savo politine pozicija, taigi ir su nepriklausomos demokratinės Lietuvos siekiu supažindinti Lietuvos visuomenę bei šį siekį išpopuliarinti (tuo pačiu padaryti labiau visuomenės palaikomą, taigi ir lengviau įgyvendinamą) socialdemokratai nelegaliai spausdino ir platino atsišaukimus, taip pat epizodiškai mėgino leisti nelegalią spaudą. Joje buvo dėstomi LSDP politiniai tikslai, motyvuojamas būsimos Lietuvos valstybės demokratinės santvarkos reikalingumas, nurodoma, kaip turėtų būti sutvarkyta demokratinė Lietuvos valstybė. LSDP atsišaukimuose taip pat buvo smerkiama Vokietijos okupacinio režimo prievarta prieš Lietuvos gyventojus.

4. Pirmojo pasaulinio karo metais įvyko pokyčių LSDP santykiuose su kitomis Lietuvoje veikusiomis lietuvių politinėmis partijomis (srovėmis). LSDP nariai šiek tiek dalyvavo bendrame nukentėjusiųjų nuo karo šelpimo darbe (LDNKŠ veikloje), nors ir toliau daugiau dirbo kairiųjų organizuotoje „Draugijoje agronomijos ir teisių pagalbai teikti“. Socialdemokratų atstovai dalyvavo „grupėje (komitete) bendriems lietuvių reikalams atstovauti“, lietuvių politikos būrelio veikloje, aktyviai veikė bendruose tarptautiniuose „diplomatiniuose žygiuose“ bei rengiant įvairius politinius memorandumus vokiečių okupacinei valdžiai ir centrinei Vokietijos vyriausybei. Tačiau socialdemokratai kartu su kitų Lietuvos politinių srovių veikėjais dažniausiai dalyvavo tik toje bendroje veikloje, kuri buvo orientuota į Lietuvos vardo, jos siekių populiarinimą užsienyje. Tuo tarpu krašto visuomeniniame gyvenime, net ir labai okupacinio režimo suvaržytame, tradiciniai socialdemokratų ir dešiniųjų politinių srovių (partijų) nesutarimai išliko.

5. Lietuvoje Pirmojo pasaulinio karo ir Vokietijos okupacijos metu likę lietuvių socialdemokratai – LSDP nariai straipsnyje aptariamame laikotarpyje aktyviai dalyvavo Lietuvos valstybingumo idėjos atgimimo procese. Galima tvirtinti, kad vadinaujamųjų „tarptautinių“, Rusijos bolševikų idėjinėje įtakoje esančių socialdemokratų tarp minėtame laikotarpyje Lietuvoje likusių lietuvių socialdemokratų nebuvo. Tai gi nebuvo tarp jų ir principinių ideologinių-politinių skirtumų.

POLITICAL PRINCIPLES OF SOCIAL DEMOCRATS AND THEIR ACTIVITY DURING THE TIME OF GERMAN OCCUPATION IN LITHUANIA: AUTUMN OF 1915 – THE FIRST HALF OF 1917

Summary

GINTARAS MITRULVIČIUS

The subject of the present article is the political activity of the social democrats – members of the Lithuanian Social Democratic Party – that stayed in Lithuania during the German occupation in the second half of 1915 and the first half of 1917, that is, during the period till the idea of the Lithuanian Council was produced. The article is not concerned with the political activity of the members of the Lithuanian Social Democratic Party who withdrew to Russia or other countries, and the activity of other social-democratic-socialist parties and groups (RSSDP, Bund, etc.) that operated in Lithuania. The aim of the article is to discuss the place and role of the social democrats who remained in Lithuania – members of the Lithuanian Social Democratic Party – in the process of

reviving the idea of the Lithuanian statehood in the second half of 1915 – the first half of 1917. The prime motive of choosing the theme of the article was a historiographic condition of studying this subject. Though the process of reviving and re-establishing the Lithuanian statehood was comparatively widely investigated during the years of the First World War, so far there has been no works specially devoted to elucidating and analysing the activity and role of the Lithuanian social democrats – members of the Lithuanian Social Democratic Party who remained in Lithuania. This is especially true when speaking about the chosen period covering the second half of 1915 to the first half of 1917. This work is an endeavour to fill the gap. The following conclusions have been drawn in the article:

1. At the beginning of the First World War and after Germany had occupied Lithuania, the then difficult conditions and circumstances for the activity of the Lithuanian Social Democratic Party became even more complicated due to the introduction of a strict occupation regime. However, the activity of the social democrats – members of the Lithuanian Social Democratic Party – who remained in Lithuania, did not terminate. Social democrats who were mainly concentrated in Vilnius, participated in the work of supporting the victims of the war in Lithuania, urged people to resist urgings of the Russian administration to withdraw to Russia, organised the militia of the citizens, which had to maintain order in the city till the German army came.

2. The main issue for the Lithuanian social democrats after the Germans had occupied Lithuania was the issue of the political future of Lithuania. The basic aim of the party for the Lithuanian social democrats – members of the Lithuanian Social Democratic Party who remained in Lithuania – was the aspiration to create the independent democratic Republic of Lithuania. Hence, the Lithuanian social democrats returned to the re-establishment of the idea of the Lithuanian statehood put forward in the first program of the party (1896) accentuating and specifying it in more detail.

3. Having no possibilities to act in public, however, wishing to acquaint the Lithuanian society with the aspiration of independent democratic Lithuania and to popularise that aspiration (at the same time to make it more supported by the public and easier implemented), the social democrats published and distributed proclamations illegally and also episodically tried to publish illegal press. The proclamations contained political objectives of the Lithuanian Social Democratic Party, motives for the necessity to have a future democratic system of the Lithuanian State, explanations about what the democratic Lithuanian State should be like. The proclamations of the Lithuanian Social Democratic Party also condemned compulsion of the German occupation regime against the Lithuanian population.

4. Changes in the relations of the Lithuanian Social Democratic Party with other Lithuanian political parties (trends) active in Lithuania at that time took place. Members of the Lithuanian Social Democratic Party took little part in the work of supporting the victims of the war (in the activity of LDNKŠ) though they carried on a more intense activity in the “society for providing assistance in the sphere of agriculture and the rights” organised by the leftists. Representatives of the social democrats participated in “(the committee) of the group to represent the affairs of the Lithuanians”, in the activity of the political circle of the Lithuanians, took an active part in joint “diplomatic marches” at an international level and in preparing different political memorandums to the German occupation authorities and the central German Government. However, social democrats, together with the politicians belonging to other Lithuanian political trends most often participated in that joint activity only, which was oriented towards popularising the name of Lithuania and its aspirations abroad. Meantime, in the internal life of the country, traditional disagreements between social democrats and the members of the right political trends (parties) remained.

5. The Lithuanian social democrats – members of the Lithuanian Social Democratic Party – who remained in Lithuania following the First World War and during the German occupation, took an active part in the process of reviving the idea of the Lithuanian statehood. It can be maintained that there were no Lithuanian social democrats among the social democrats who remained in Lithuania during the said period and who were under the ideological influence of the so-called “international” Russian Bolsheviks. Hence, there were no ideological-political differences of principle among them.

Gauta 2002 m. gegužės mėn.

Gintaras M i t r u l e v i č i u s. Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto Politologijos katedros asistentas. Tyrinėjimų kryptys – Lietuvos ir europinės socialdemokratijos ideologinės bei politinės raidos istorija, socializmo bei komunizmo idėjų bei judėjimų istorija, politinių partijų, ideologijų bei politinių procesų istorija.

Vilniaus universitetas, Filosofijos fakultetas, Politologijos katedra, Didlaukio g. 47–512, LT-2734.
El. paštas: mitrulevicius@centras.lt